

DOPRINOS U PROUČAVANJU POVIJESTI I VAŽNOSTI VISOKE GOSPODARSKE ŠKOLE U KRIŽEVcima

A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF HISTORY AND IMPORTANCE OF THE HIGH FARMING SCHOOL IN KRIŽEVCI

Jelena Balog

Hrvatski povijesni muzej
Matoševa 9
Zagreb

Primljeno / Received: 3. 8. 2006.

Prihvaćeno / Accepted: 3. 11. 2006.

Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK/UDC 334.72 (497.5-3 Križevci)

Stručni rad

Professional paper

SAŽETAK

Na temelju novina, godišnjaka i relevantne literature rad analizira važnost križevačkog Visokog gospodarskog učilišta za hrvatsku ekonomiju, posebice u drugoj polovini 19. stoljeća. Križevačko Učilište utemeljeno je 1860. g. i bilo je jedino gospodarsko učilište s hrvatskom jezikom u Austro–ugarskoj monarhiji. Rad također analizira nacionalnu, socijalnu i spolnu strukturu polaznika Učilišta.

Ključne riječi: Visoko gospodarsko učilište, Križevci, ekonomska povijest 19–20. stoljeća, Hrvatska.

Keywords: College of Agriculture Križevci, economic history 19th-20th century, Croatia.

1. UVOD

Križevačko gospodarsko veleučilište osnovano 1860. godine značilo je veliki korak u modernizaciji hrvatskoga gospodarstva, pogotovo u razdoblju druge polovice 19. stoljeća. Cilj rada jest pokazati tu važnost kako za razdoblje 19. stoljeća, tako i za novije vrijeme i to posebice kroz nacionalnu, socijalnu i spolnu strukturu polaznika. Prikazati ću probleme s kojima se Učilište susretalo, posebno u počecima svog rada, kao i promjene kroz koje je prošlo. Rad se temelji na objavljenim izvorima i relevantnoj literaturi.

2. DRUGA POLOVINA 19. STOLJEĆA U HRVATSKOJ

Osnutku visoke gospodarske škole u Križevcima prethodilo je razdoblje neoapsolutizma, te je potrebno reći nešto o Hrvatskoj u tim godinama. Neoapsolutizam je uslijedio kao posljedica revolucionarnih gibanja 1848/1849. g., a prethodilo mu je razdoblje oktroiranog ustava. Jedna od bitnih karakteristika oktroja jest uvođenje jedinstvenog tržišta.

U pogledu uprave ukida se Bansko vijeće i uvodi Banska vlada, koja je ubrzo pretvorena u Namjesništvo, a njemački se uvodi kao jezik uprave. Pitanje organizacija seoskih općina riješeno je tek krajem pedesetih godina. Naime, ključni problem predstavljalo je financiranje općina, koje su se radi štednje spajale u veće. Što se tiče gradova, na prostoru Hrvatske i Slavonije postoje svega tri grada s više od 10.000 stanovnika (Rijeka, Zagreb i Osijek), a samo Rijeka ostvaruje

znatniji ekonomski uspon. Modernu gradsku upravu u Osijeku i Zagrebu uvodi carski patent 1850. g., ali bez puno uspjeha.¹

Promjene nastaju i u sudstvu. Silvestraski patent uvodi apsolutističko sudstvo, koje uklanja dotadašnje feudalne odvjetnike, a novi red onemogućava praksu nestručnih odvjetnika jer su dosadašnji odvjetnici morali obnoviti svoje dozvole ili čak polagati ispit. To je omogućilo nastanak odvjetničke inteligencije, koja će odigrati nemalu ulogu u kasnijim političkim akcijama i modernizacijskim nastojanjima.² Osim toga, provedene su reforme u poreznom sustavu, ustrojstvu policije, te je provedeno zemljišno rasterećenje.

2.1. EKONOMSKA SITUACIJA U PODRAVINI U DRUGOJ POLOVINI 19. STOLJEĆA

Revolucionarna gibanja 1848/1849. g. osjetila su se i na prostoru Podravine, tim više što donose i privremene teritorijalne promjene u vidu priključivanja Međimurja i Legerada Hrvatskoj (do 1860. g.). Nešto kasnije dolazi i do razvojačena bjelovarskog generalata (đurđevačka i križevačka regimenta) i uključivanja tog prostora u Bansku Hrvatsku. Tijekom razvojačenja, civilne poslove preuzima Križevačka županija, koja se širi i 1874. g. postaje križevačko-bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru.³

Razdoblje druge polovine 19. stoljeća obilježeno je ekonomskim i socijalnim raslojavanjem u podravskim selima. Iako je kmetstvo ukinuto još 1848. g., agrarna reforma nije provedena. Postojeći vlasnički odnosi teško su se mijenjali. Onaj dio vlastele koji nije shvatio industrijsku revoluciju i primjenio nove tehnologije, ubrzano propada. Kako bi se održali ekonomski, ali i društveno, vrše dodatni pritisak na nadničare. Tome još treba pridodati i proces raspadanja zemljišnih zadruga i usitnjavanje seoskog posjeda. Istodobno, rastu državnim porezi i podravski seljak unatoč ukidanju kmetstva, ne može bitnije popraviti svoj položaj. Zbog toga, već krajem 19. stoljeća dolazi do pojave emigracije (ekonomske), kako unutar Monarhije, tako i u svijet. Osim toga, ovaj prostor je uz germanizaciju, pogođen i vrlo agresivnom mađarizacijom. Mađarska buržoazija je krajem sedamdesetih godina 19. stoljeća promijenila svoju politiku prema Hrvatskoj, što se posebno očituje u sustavnom kršenju Nagodbe i stezanjem hrvatske autonomije. Taj je proces, osim toga, bio pomagan ekonomskom ekspanzijom mađarske buržoazije.⁴ Ekonomska diferencijacija zajedno s općim osiromašenjem sela nastavila se i za vrijeme Khuenova režima. Krajem stoljeća situacija na selu bila je doista tužna.

Unatoč tome, od polovine 19. stoljeća počinje se situacija u Podravini mijenjati, ali promjene teku vrlo sporo i, dijelom, čak dodatno osiromašuju selo. Iako je 1848. g. ukinuto kmetstvo, kako nije provedena agrarna reforma, pojačao se pritisak vlastele na nadničare. Uz to, taj se kraj nalazio u vrlo izraženoj ovisnosti prema austro-mađarskoj privredi, a državni aparat nema sluha za radikalnije rješavanje seljačkog pitanja. Kao i u ostalim krajevima Hrvatske i u Podravini dolazi do raspadanja zadruga i usitnjavanja posjeda. Posebnost ovog kraja jest formiranje imovnih općina i zemljišnih zajednica. Uloga imovnih općina bila je organizirana eksploatacija šuma, dok su zemljišne zajednice upravljale uzajedničkim seoskim zemljištima.⁵ Osnutak Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva donio je također promjenu. Ubrzo nakon osnivanja

¹ Mirjana GROSS, Agneza SZABO, "Prema hrvatskom građanskom društvu", Zagreb, 1992, 86–87.

² M. GROSS, A. SZABO, Prema hrvatskom..., 88.

³ Takvo stanje ostalo je sve do 1929. godine. (Dragutin FELETAR, "Podravina: općine Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti", Koprivnica, 1988, 124.)

⁴ D. FELETAR, Podravina..., 125. O zadrugama u Hrvatskoj vidi i u M. GROSS, A. SZABO, Prema hrvatskom..., 387–397.

⁵ D. FELETAR, Podravina..., 140.

društva, otvaraju se u pojedinim mjestima njegove podružnice, sa ciljem unapređivanja poljoprivrede, ali i gospodarstva općenito. Drugi poticaj koji se javlja su gospodarske izložbe i smotre, koje se održavaju u naprednijim trgovištima poput Križevaca, Koprivnice, Đurđevca, Varaždina, Čakovca i dr.⁶

Iz ovog kratkog pregleda vidljiva je loša gospodarska slika Podravine, posebice u poljoprivredi. Ta se slika ipak u drugoj polovini 19. stoljeća mijenjala, iako vrlo sporo. U tim promjenama nemalu ulogu odigrale su gospodarske organizacije poput Hrvatsko–slavonskog gospodarskog društva.

3. STANJE ŠKOLSTVA U BANSKOJ HRVATSKOJ U DRUGOJ POLOVINI 19. ST.

Druga polovina 19. stoljeća predstavlja prekretnicu u sustavu obrazovanja na tlu Hrvatske na više načina. Već je 1848. odbor Hrvatskog sabora izradio školsku osnovu, ali reforma započinje tek ukidanjem Banskog vijeća, kada inicijativu preuzima ministar Leo Thun. Tako je 1849. g. donesena Osnova za organizaciju austrijskih gimnazija i realka, koja od 1850. godine vrijedi za Hrvatsku. Prema svojim sastavljačima, reforma je poznata kao Exner–Bonitzova reforma. Tom reformom gimnazija postaje osmogodišnja s četiri viša i četiri niža razreda, odnosno dijeli se na Višu i Nižu gimnaziju. Niža gimnazija osposobljavala je učenike za prijelaz u višu, ili za nastavak školovanja u nekom praktičnom zvanju. Viša gimnazija omogućavala je upis na sveučilište. Također je hrvatski postao nastavnim jezikom u gimnazijama na području Slavonije i Hrvatske osim u razdolju od 1854–1860. g. Uz to se za potrebe višeg stručnog obrazovanja otvaraju posebne srednje škole, tzv. realke. U njima se uz opće predmete poučavaju i praktični poput matematičko–prirodoslovnih predmeta, živih jezika i dr. Konačno uređenje realnog obrazovanja riješeno je vladinom odlukom 1894. g., a nastavna osnova posve je oblikovana 1908. g.⁷

Što se tiče osnovnog školstva, Thun je predložio zajedničku upravu crkve i zemaljske oblasti u pučkom školstvu. To je značilo da se crkva brine za udžbenike, nastavu i učitelje, a zemaljske i mjesne oblasti preuzele bi financiranje i izgradnju. Glavne probleme u drugoj polovini 19. stoljeća predstavljaju velike udaljenosti od pojedinih naselja do škola, slaba obrazovanost učitelja, neadekvatnost prostora, općinsko financiranje, a siromašna djeca nemaju odjeću i obuću.⁸ Ipak, jedan od najvećih problema je što roditelji često ne šalju djecu u školu. Dječji rad je raširen, i seljak se teško odriče tog rada da bi sina poslao u školu (djevojčice se ionako rijetko šalju). Tako većina seoske djece ostaje nepismena. U gradskim sredinama situacija je bolja, no i ovdje siromašna djeca uglavnom ne pohađaju nastavu. U gradskim glavnim školama odgaja se buduća inteligencija, a njihovi nastavnici sve češće su školovani učitelji.

Ipak, tek sa školskom reformom bana Mažuranića i uvođenjem obveznog osnovnog školovanja, situacija u osnovnom školstvu će se ponešto popraviti. Njome je napušteno načelo konfesionalne osnovne škole, iako je zadržan izraziti religijski značaj. Zahtijeva se obrazovanost učitelja, a obveza pohađanja škole vrijedi i za djevojčice.⁹

S obzirom na temu rada, stanje stručnih škola zavređuje poseban osvrt. Razvoj stručnih škola, logično, povezan je s razvojem gospodarstva i industrije. U vrijeme neopasolutizma stručnih je škola malo. U gradovima postoji nešto obrtničkih škola, te pokoja trgovačka. Njihov mali broj ukazuje na nepovoljne mogućnosti gospodarskog razvoja, kao i slabu vertikalnu pokretljivost na

⁶ D. FELETAR, Podravina..., 150

⁷ Hrvatski školski muzej 1901–2001., 142.

⁸ M. GROSS, A. SZABO, Prema hrvatskom..., 98.

⁹ M. GROSS, A. SZABO, Prema hrvatskom..., 403–406.

društvenoj ljestvici.¹⁰ Situacija se ponešto mijenja Mažuranićevim reformama. Najniži stupanj stručnog obrazovanja pružale su šegrtske škole, uređene Obrtnim zakonom iz 1884. g. i Ustrojnom statutu iz 1886. g. Postojali su viši i niži odjeli. U niže odjele upisivali su se polaznici koji nisu završili nižu počku školu, ali su znali čitati i pisati. U više odjele upisivali su se polaznici koji su završili nižu pučku školu ili niži odjel šegrtske škole. Na prostoru Hrvatske i Slavonije 1895. postoje 32 šegrtske škole.¹¹

Imajući na umu modernizacijske procese koji se javljaju u drugoj polovini i posebice krajem 19. stoljeća, ne treba čuditi što su upravo gospodarske škole najvažnije stručne škole u Hrvatskoj. Prva takva je upravo križevačka gospodarska škola. Uz njih, veliku važnost imaju i obrtne škole. Što se tiče umjetničkih škola, jedine takve su glazbene škole. Prva među njima je Narodni zemaljski glazbeni zavod, koji je 1891. g. uređen kao konzervatorij. Postojala je i glumačka škola u (1896–1898. g.), ali je nakon dvije godine postojanja prestala s radom, te je ponovno otvorena tek 1922. g. Zanimljivo je istaknuti i postojanje Kraljevskog primaljskog učilišta u Zagrebu, osnovanog 1876. g. Osim toga, poseban status među stručnim školama imale su više trgovačke škole, koje su bile spojene s velikim realkama u Zagrebu, Zemunu i Osijeku.¹²

Obrazovanje žena u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća nezaobilazno je kada se govori o stanju školstva. Osnovni je zadatak žene u to vrijeme "odgajanje djece u narodnom jeziku i domorodnom duhu", zbog čega tiskaju "dječjoj dobi primjerene knjižice i u narodnom čistom jeziku spisane".¹³ Već je ranije spomenuto kako se ženska djeca, posebice na selu, još rijeđe šalju u škole, nego što je to slučaj s muškom djecom. Seljačke žene treba odgojiti za valjane supruge za što im je dovoljan minimum obrazovanja kao domaćica vještih vođenju seoskog domaćinstva.¹⁴ Sve rasprave vođene oko ženskog obrazovanja svode se na ulogu majke u domoljubnom odgoju sinova. Prve veće promjene dolaze u vrijeme Mažuranićevih školskih reformi, uvođenjem obveznog osnovnog obrazovanja, kako za dječake, tako i za dječake.

		1869.		1880.		1890.		1900.		1910.	
		BROJ	PREMA UK. BROJU	BROJ	PREMA UK. BROJU	BROJ	PREMA UK. BROJU	BROJ	PREMA UK. BROJU	BROJ	PREMA UK. BROJU
ZNALO JE ČITATI I PISATI	M	175.679	23,2%	245.355	31,5%	353.764	39,4%	523.206	52,4%	636.740	60,7%
	F	83.353	11,1%	144.898	18,4%	229.163	25,2%	364.672	36,0%	499.950	48,7%
	UK	259.032	17,2%	390.253	24,9%	582.927	32,3%	887.878	44,1%	1.136.690	52,3%
ZNALO JE SAMO ČITATI	M	18.401	2,4%	4.660	0,6%	4.258	0,5%	7.522	0,8%	11.316	1,1%
	F	15.836	2,1%	12.677	1,6%	11.131	1,2%	21.785	2,1%	21.356	2,1%
	UK	34.237	2,3%	17.337	1,1%	15.389	0,9%	29.307	1,5%	32.681	1,5%
NIJE ZNALO NI ČITATI NI PISATI	M	563.359	74,4%	528.732	67,9%	540.740	60,2%	466.912	46,8%	400.115	38,2%
	F	652.525	86,8%	627.828	79,9%	667.383	73,5%	627.693	61,9%	505.733	49,2%
	UK	1.215.884	80,6%	1.156.560	73,9%	1.208.123	66,9%	1.094.605	54,4%	1.005.888	46,2%

Tablica 1: PRIKAZ PORASTA PISMENOSTI ŽENA OD 1869. DO 1910.

Izvor: Popis žiteljstva od 31.12.1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji; Statistički godišnjak zemalja Ugarske krune 1895.-1898.

¹⁰ M. GROSS, A. SZABO, *Prema hrvatskom...*, 98.

¹¹ Hrvatski školski muzej 1901–2001., 143.

¹² Hrvatski školski muzej 1901–2001., 143.

¹³ Agneza SZABO, "O sudjelovanju žena u Hrvatskom narodnom preporodu (1835–1848.)". *Kaj* 28 (1995) br. 4/5, 114.

¹⁴ M. GROSS, A. SZABO, *Prema hrvatskom...*, 553.

Ova tabela daje primjer utjecaja što su ga ostavile Mažuranićeve reforme na porast pismenosti u Hrvatskoj i kod ženske i kod muške populacije. Podaci ukazuju na znatnu razliku u pismenosti između muške i ženske populacije. Najveći porast pismenosti kod žena zabilježen u razdoblju 1900–1910. g., dok je kod muške populacije najveći porast pismenosti zabilježen od 1890–1900. g. Mogući razlog tome jest taj što su široki slojevi (prvenstveno seljaci) lakše prihvatili obvezno obrazovanje muške, nego li ženske djece. Ipak, unatoč brojnim preprekama, obvezno osnovno obrazovanje postupno je postizalo svoj glavni cilj – opismenjavanje širokog sloja stanovništva.

4. OSNUTAK GOSPODARSKOG UČILIŠTA U KRIŽEVCIMA

Potreba za institucijom koja bi osposobljavala buduće gospodarstvenike pojavila se u Hrvatskoj još u prvoj polovini 19. stoljeća, iako se o poljoprivredi pisalo i puno ranije.¹⁵ Razlog je, dakako, bio zaostalost hrvatskog gospodarstva. Ta je zaostalost bila samo jedan segment kašnjenja za europskim trendovima, koje se javilo najprije kao posljedica osmanskih pustošenja, a kasnije, od 18. stoljeća, su politički problemi i buđenje nacionalne svijesti bili važniji od promicanja gospodarstva. Tako se tek u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda ozbiljnije pristupilo promatranju zaostalosti hrvatskog gospodarstva. Prvi ozbiljni pokušaj da se nešto riješi nalazimo 1841.g. u osnutku Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva (HSGD).¹⁶ To je, naime, bio prvi korak u osnivanju opće poljoprivredne škole po uzoru na najrazvijenije zemlje Monarhije (Austrija, Češka). Cilj Društva bio je širenje znanja o poljoprivredi među veleposjednicima i pukom. Društvo je već iduće godine pokrenulo i svoje glasilo – Gospodarsko list – a zatim slijedi osnutak podružnica za promicanje poljoprivrede. Jedna od njih osnovana je 1843. g. u Križevcima zahvaljujući Nikoli pl. Zdenčaju¹⁷, potpredsjedniku HSGD-a 1841.-1847. g.¹⁸

Ukinućem kmetstva 1848.g. gospodarski problemi postaju još izraženiji: proces raspadanja veleposjeda i zemljišno rasterećenje povećali su dodatno potrebu za osnivanjem poljoprivredne škole. Naime, zaostalost poljoprivrede bila je više nego očita, a novi su posjedi zahtijevali i moderniji način proizvodnje da bi se moglo preći na kapitalizam. Ideja poljoprivredne škole uklapala se u učenja fiziokratizma 19.stoljeća, pa je u vrijeme neoapsolutizma ministar Aleksandar Bach podržao tu ideju. Nadao se na taj način ojačati poreznu moć stanovništva (najviše seljaštva) i tako napuniti državnu blagajnu. Tako Bach šalje banu Jelačiću 1853. g. dopis u kome ističe

¹⁵ Dalje HSGD. O problemima poljoprivrede kao najvažnije ekonomske grane raspravljalo se kod nas još u srednjem vijeku, najprije u Dubrovniku, ali dosta površno. Primjerice, Beno Kotruljević (1416.-1469.) u svom djelu o trgovini i savršenom trgovcu smatra poljoprivredu vrlo važnom za blagostanje idealne srednje vjekovne države. (Renata HUSINEC, Petar DELIĆ, "Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima" Križevci, 1995., 13.)

¹⁶ Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo osnovano je krajem 1841. g., a glavnu ulogu u osnutku imao je zagrebački biskup Juraj Haulik, koji je bio i prvi predsjednik. Članovi društva bili su pripadnici plemstva i krajiški časnici. Osnovni cilj društva bio je promicanje razvoja poljoprivrede (agrotehnike). Svoj rad usmjerava primarni prema seljačkom stanovništvu. Društvo pokreće i svoj časopis (Gospodarski list) u kojem izlaze, između ostalog, poloprivredni savjeti za seljake. (Igor KARAMAN, "Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću", Zagreb, 1972, 18).

¹⁷ Nikola Zdenčaj od Zahumić grada (Vel. Raven kod Križevaca 6.12.1775 – Vel. Raven kod Križevaca 28.4.1854.), pravnik, podžupan kiževačke županije. U Zagrebu je završio pravo i 1794. g. izabran je za vel. odvjetnika križevačke županije. Od 1827. do 1836. g. vrši službu kao podžupan križevačke županije, a 1830. imenovan je za hrvatskog poslanika u ugarskom saboru. Kao križevački podžupan, veliku je pažnju posvetio izgradnji cesta. Bio je jedan od osnivača Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva 1841. Godine 1838. imenovan je velikim županom zagrebačkim i na toj je dužnosti ostao do 1844. g., kada je na vlastiti zahtjev umirovljen. Za svoje zasluge postao je kraljevski savjetnik i vitez zlatne ostruge. (Znameniti i zaslužni Hrvati, 289–290.)

¹⁸ R. HUSINEC, P. DELIĆ, Gospodarsko i šumarsko učilište..., 19.

¹⁹ Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta, 3.

potrebu za razvojem gospodarstva, koje je preduvjet za "narodno blagostanje i poreznu snagu",¹⁹ a da bi se to ostvarilo potrebno je imati stručni kadar, dakle obrazovanje. Bach je čak u svom dopisu predložio i program buduće škole. Ban Jelačić je zatim tražio mišljenje velikih župana ali je sve ostalo bez odaziva. Kada je Beč 1854. g. zatražio da se svakako pronađe odgovarajuće zemljište za podizanje poljoprivrednog zavoda, odgovor je došao tek za dvije godine. Naime, 1856. g. gradonačelnik Križevaca Janko Gašparý predlaže Križevce kao mjesto osnutka, ističući da se blizu grada nalaze "zemljišta, sverhi ovoj tako odgovarajuća, kako se to najbolje triebovati može" jer je zemljište vrlo raznoliko.²⁰ Nakon što je pronađen smještaj za učilište, trebalo je riješiti financijska pitanja. Nakon dužih rasprava, pitanje je riješeno tako da je financijski teret pao na zemaljsku vladu. Pri osnutku odlučeno je da se zbog količine i važnosti šuma osnuje i šumarski odjel. Tako je napokon 1860. g. osnovano Učilište, a izgrađena je i većina zgrada.

Prema pravilima cilj je "znanstveno i djelovno obrazovanje mladih ljudi, koji će nekoć gospodariti na imanju srednje ruke, ili će pod zakup...uzimati imanja, ili pak obnašati službu kod uprave imanja-...mladih ljudi koji uzhtiju obavljati službu šumarah kod vlastele ili obćinah oli pako stupiti u državnu službu...uzdržavat će se okrom glavnog zavoda, još i ratarska učionica ili jednom rieči ratarnica...namijenjena seljačkoj mladeži, u kojoj će se obrazovati seoski gospodari..., a dvorski ili narednici (šipani) za vlastelu".²¹ Dakle, već je u pravilima sustavno razrađen obrazovni plan i program Učilišta.

Primaju se đaci s navršenih 17 godina, koji moraju biti zdravi i snažni, te moraju donijeti "sviedočbu o poštenom i ćudorednom vladanju i dopuštenju roditelja ili štitnika da smije stupiti u ovaj zavod".²² Učenici koji se upisuju moraju imati završenu malu realku (3 god.) ili malu gimnaziju. Obrazovanje traje 2 godine i dijeli se na 4 semestra, a ukoliko netko želi završiti i šumarstvo, 3 godine (samo šumarstvo traje 1 godinu). Utvrđeno je i plaćanje školarine: osim pripravnog tečaja plaća se svake godine 30 for., šumar 20 for. (od toga polovicu na početku semestra), te pripremni tečaj 15 for. ali je smještaj u privatnim kućama. Za učenike Ratarnice određeno je slijedeće: "nastanit će se i hraniti u gospodarskom dvoru, zato će morati marljivo raditi"²³, a obrazovanje traje 3 godine.

Kada je Učilište napokon osnovano, prvim je ravnateljem zavoda postao Ćeh Dragutin Lambl (1860.-1874. g.). Treba istaknuti da je križevačko Učilište bilo "jedino učilište u Austro-ugarskoj Monarhiji, na kojem se je predavalo slavenskim, doćim hrvatskim jezikom".²⁴ Osnutak ovog učilišta imao je veliku važnost ne samo na području gospodarstva, nego i šumarstva. Sada se, naime, moglo školovati domaće ljude, te povećanjem stručnosti podići i kvalitetu šumarstva u Hrvatskoj (do tada se samo mali broj ljudi mogao školovati u europskim zemljama). Za ovo najranije razdoblje istaknula bih još kao zanimljivost predmete koje su studenti slušali. Tako su polaznici višeg gospodarskog smjera slušali između ostalog ove predmete: aritmetika, algebra, geometrija, deskriptivna geometrija, geodezija, mehanika, graditeljstvo, zoologija, botanika, klimatologija i meterologija, strojevi, livadarstvo i dr. Polaznici šumarskog smjera su uz opće predmete slušali i primjerice: šumarska zoologija, entomologija, šumarska botanika, lovstvo, šumarsko kućanstvo i dr.²⁵

O daljnjoj povijesti ovog Učilišta već je dosta pisano te smatram nepotrebnim ponavljati tu povijest i u ovom radu. Istaknula bih samo nekoliko glavnih datuma. Tako je 1877. g. donesen

²⁰ Spomenica o pedesetgodišnjem..., 13.

²¹ Gospodarska, ratarska i šumarska učionica u Križevcu, Gospodarski list br. 17, 26.4.1860.

²² Spomenica o pedesetgodišnjem..., 29.

²³ Spomenica o pedesetgodišnjem..., 34.

²⁴ R. HUSINEC, P. DELIĆ, Gospodarsko i šumarsko učilište..., 23.

²⁵ Spomenica o pedesetgodišnjem..., 42.-44.

zakon kojim su ustanovljena 2 odjela: viši i niži. Niži je prozvan Ratarnicom i bio je predviđen za obrazovanje seoskih sinova za seoske gospodare, a viši je osposobljavao za javnu ili privatnu službu, odnosno vlastito gospodarstvo. Tu bih spomenula jednu zanimljivost vezanu uz uvjete upisa u Ratarnicu. Polaznik je morao biti 16 godina star, "zdrav, krepak i čudoredan".²⁶ Godine 1896. zavod je sudjelovao na "millenijskoj izložbi u Budimpešti"²⁷ i time pobudio interes i stekao opće priznanje. Zatim početkom 20. stoljeća organiziraju godišnje seminare za vođenje gospodarstva, na kojima su se trebala iznositi najnovija postignuća, no nisu imali većeg uspjeha. Bolje su prošli sa zimskim gospodarskim školama osnovanim 1909. g. u Sv. Ivan Žabno i 1910. g. u Koprivnici. Također su uvedeni i tečajevi za pivničare kako bi se unaprijedilo pivarstvo. Kada je 1919. g. u Zagrebu osnovan Agronomski fakultet, križevačko Učilište prestaje s radom. U Križevcima je osnovana Srednja gospodarska škola, koja je do svog ukinuća 1860. g. bila povremeno trogodišnja, a povremeno četverogodišnja. Ratarica je reformirana u Nižu poljoprivrednu školu, ali je 1931. g. ukinuta zbog redukcije državnog proračuna za školstvo. Srednja škola ukinuta je 1960. g., ali da ne bi prestao dugogodišnji rad poljoprivrednog školstva u Križevcima, osnovana je 1961. g. Viša poljoprivredna škola ratarskog i stočarskog smjera. Imala je završni karakter i nije omogućavala prijelaz na Fakultet u Zagrebu.²⁸ Nekoliko godina kasnije, 1966. g. osnovan je Poljoprivredni školski i istraživački centar koji se služio za obrazovanje stručnih kadrova, istovremeno omogućavajući i znanstveni rad. Taj je centar nastojao vratiti ono značenje što ga je imalo staro Gospodarsko učilište. Povodom 125. obljetnice, 1985. g. Viša poljoprivredna škola u Križevcima/Poljoprivredni institut Agronomski fakultet organizirali su zajedničko studij VI stupnja poljoprivredne struke.²⁹ To je zahtijevalo nove reorganizacije, pa je 1993./4. Križevačko-koprivnička županija osnovala Srednju gospodarsku školu. Poljoprivredni je institut uskoro postao član JTP-a (Jumelage/Twinning/Partnerschaft). Radi se o europskoj nevladinoj organizaciji poljoprivrednih škola osnovanoj 1991. g. u Horstu u Nizozemskoj. Poljoprivredni institut sudjeluje u njoj kao jedini predstavnik iz Hrvatske. Na inicijativu Renate Husinec, koordinatorice JTP-a za Hrvatsku, u rujnu 1994. g. Poljoprivredni institut posjetio je tajnik JTP-a, Egid Mulleneers iz Nizozemske. Danas, Učilište organizira tečajeve za seljake po europskim standardima. Time bih završila pregled povijesti Visokog gospodarskog učilišta u Križevcima.³⁰

Kroz ovaj sam kratak povijesni pregled nastojala istaknuti važnost i ulogu ovog Učilišta za razvoj hrvatskog gospodarstva i šumarstva, no valjalo bi istaknuti i njegovu ulogu u razvoju hrvatskoga Visokog školstva. Naime, od šumarskog se odjela razvio Šumarski fakultet u Zagrebu 1898. g. pod nazivom Šumarska akademija pri Mudroslovnom fakultetu. Osim toga, iz zavoda koji su osnivani unutar učilišta, razvili su se i drugi fakulteti, a i osnutak Poljoprivrednog fakulteta (Agronomije) omogućio je rad Učilišta.

4.1. GOSPODARSKI LIST O OSNUTKU KRIŽEVAČKOG UČILIŠTA

Gospodarski list popratio je nastanak Učilišta brojnim vijestima. Tako se već u travnju 1860. g. u jednom članku spominje buduća škola: "Već smo u prijašnjem broju očitovali svoju radost nad novim nekojih naših podružnicah...Križevačka podružnica nakanila je očividno...zasiecati u život... Osobito nam je drago što se je u Križevcu počelo viećati o praktičnih, neposredno u

²⁶ Spomenica o pedesetgodišnjem..., 42.

²⁷ Spomenica o pedesetgodišnjem..., 52.

²⁸ Spomenica o pedesetgodišnjem..., 38.-39.

²⁹ R. HUSINEC, P. DELIĆ, Gospodarsko i šumarsko učilište..., 42.

³⁰ Aktualne informacije o Učilištu dostupne su na web stranici www.vguk.hr

gospodarstvo zasiecajućih predmetah...".³¹ Isti broj donosi i zapisnik sa sjednice križevačke podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, u kojem se ističe govor predsjednika A. Fodrocija u kojem se, ovaj puta znatno jasnije, spominje buduća škola. Tako on ističe: "Što da govorim o onom predmetu, koji našu podružnicu i najviše zanima, o ustrojenju gospodarstvene učione u Križevcima? Najnovije viesti jesu žalibože žalostne u tom obziru. Premda je naš premilostivi vladaoc otu učionu odobrio i premda je za nju već 70.000 iz domaćih zakladah doznačeno – to ipak neima učione. A zašto? Jer su se ote zaklade, kako se čuje, za podignuće zemačjske bolnice, koju će više tudjinci nego–li naši zemljaci uživati, izcrpile...".³² Ipak, unatoč preprekama, već 19. travnja stiže vijest "...da je gospodarska, ratarska i šumarska učionica u Križevcu ne samo dozvoljena, nego, uslijed posredovanja svetloga bana, već je i određeno da se čim prije ostvori. Tim je vruća naša želja ispunjena, koja će biti od neizmjerne koristi za sve naše gospodarstvo...".³³ Krajem travnja i početkom svibnja u broju 16 i 17, Gospodarski list donosi cjelovito ustrojstvo Učilišta. Tako, među ostalim, navodi i plaće pojedinih zaposlenika. Primjerica, ravnatelj će "dobivati 2000 for. plaće i stan; učitelji po 900 for., zamjenici učiteljski po 600 for., gospodar 700 for., a njegov pomoćnik i vrtlar po 500 for. pa sva trojca stan u gospodarskom dvoru".³⁴ Ratarnica je primala 20 polaznika godišnje, no čini se da je postojala osnovana bojazan da se kvota neće moći ispuniti, ne radi pomanjkanja interesa, već zbog financija. Stoga Gospodarski list potiče "da bi se naši bogatci spomenuli u oporuci gospodarskog učilišta i ostavili za podpru mladeži koju hiljadu; jer o svom trošku slabo će koji naš seljak poslati svoga sina u Križevac".³⁵

Kada je napokon Učilište službeno otvoreno, Gospodarski list donosi govor prvog ravnatelja, dr. Dragutina (Karla) Lambala, koji ističe želju "da viribus unitis – pomoćju ostale gospode učiteljah – podignem ovaj zavod na takav stupanj savršenstva, da mladež naša uzmogne služiti vjerno domovini...".³⁶

Važnost Ratarnice očitujue se između ostaloga, u carskoj naredbi "da se u križevačku ratarnicu pošilja i 18 krajiških dječakah i da se za izdržavanje svakoga 160 for. iz krajiške zaklade plaća".³⁷ Zamisao je očito bila da se dio seljaka iz Vojne krajne obrazuje, kako bi mogao svojim znanjem pomoći ostalima. Ovu tezu potvrđuje kasnije i članak Gospodarskog lista od 10. listopada 1861.: "Za postignuće ratarstva u vojničkoj krajni osamnaest podpratnih (stipendijah) ustanovljeno, koje će se dati momkom krajiškim, da ratarsku učionicu u Križevcu polaze...svako će se ljeto po šest momakah redomice iz svakog krajiškog regimenta u rečenu ratarsku učionu u Križevac slati... Kod toga se mora obzir uzeti na momke, koji će na skorom biti kućegospodari".³⁸ Ti će se obrazovani seljaci onda "namiestiti...po mogućnosti i po svojih inih sposobnostih u sgodno vrieme kao podčastnici il frajti kod upraviteljstva, da tako budu u prilici ne samo svoje zemlje umno obradljivati, nego i svoje komšije u tom obučavati".³⁹ Iako se kroz dvije godine nigdje ne navode eventualni uspjesi polaznika Učilišta, Gospodarski list daje vrlo zanimljiv uvid u ustrojstvo i život Učilišta u počecima njegova djelovanja.

³¹ Domaće viesti, Gospodarski list br. 14, 5.4.1860.

³² Zapisnik sjednice križevačke podružnice, Gospodarski list br. 14, 5.4.1860.

³³ Domaće viesti, Gospodarski list, br. 16, 19.4.1860.

³⁴ Gospodarska, ratarska i šumarska učionica u Križevcu (nastavak), Gospodarski list br. 17, 26.4.1860.

³⁵ Zapisnik 18. glavne skupštine Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, Gospodarski list, br. 21, 24.5.1860.

³⁶ Otvaranje gospodarskog učilišta, Gospodarski list, br. 48, 19.11.1860.

³⁷ Otvaranje gospodarskog učilišta, Gospodarski list, br. 48, 19.11.1860.

³⁸ Sbornica, Gospodarski list, br. 41, 10.10.1861.

³⁹ Sbornica, Gospodarski list, br. 41, 10.10.1861.

5. ANALIZA STRUKTURE POLAZNIKA KRIŽEVAČKOG UČILIŠTA

Važnost ove ustanove od njenoga osnutka do danas možemo vidjeti i u sastavu njenih polaznika. Tako i Gospodarski list 1861. g. ističe da su među polaznicima "dva Čeha i jedan Poljak...Budući da u čitavoj austrijskoj carevini neima višnjega gospodarskog učilišta, u kojem bi se nauke predavale slavjanskim jezikom".⁴⁰ Istražujući, iz dostupnih mi podataka doznala sam dosta o nacionalnoj strukturi polaznika kroz povijest. Moje istraživanje obuhvaća razdoblja od 1860.-1910. g., 1910.-1919. g. zatim 1923.-1930. g., 1930.-1950. g., 1975.-1980. g., te 1980.-2000. g. Na žalost, zbog nedostatka izvora nisam uspjela obuhvatiti čitavo razdoblje od osnutka do 2000. g. Iako se u svim razdobljima javljaju strani studenti, najzanimljivije je razdoblje prvih 50 godina postojanja Učilišta.

U razdoblju 1860.-1910. g. iz podataka je odmah vidljivo da je struktura polaznika Ratarnice znatno homogenija od polaznika višeg smjera. Polaznici Ratarnice gotovo su isključivo s prostora Hrvatske i Slavonije, vrlo malo iz Dalmacije, a stranaca gotovo i nema.⁴¹ S druge strane polaznici višeg odjela su raznoliki. Od stranaca najviše je studenata iz Bugarske, a ima ih čak i iz Rusije i Turske.⁴² Također su polaznici višeg smjera većinom iz gradova, dok su polaznici Ratarnice znatnijim dijelom iz seoskih sredina. Općenito gledajući nacionalni sastav stranih studenata vidljivo je da su oni većinom iz okolnih slavenskih (i neslavenskih) zemalja. To je razumljivo s obzirom da je križevačko Učilište jedno od prvih učilišta u ovom dijelu Europe. U vrijeme njegova osnutka takva učilišta u Europi postoje još samo u Engleskoj (Oxford, 1790. g.), Njemačkoj (Moeglin, 1806. .) i Francuskoj (Grignon 1827. g. i Rennes 1846. g.)⁴³. Tako je križevačko Učilište pokrivalo područje jugoistočne Europe.⁴⁴ Za ovo je razdoblje karakteristično i to da je razmjerno malen broj studenata iz gradske sredine. Kao primjer napravila sam usporedbu tri najzastupljenija grada Hrvatske (Križevci, Zagreb, Varaždin) i dva iz Slavonije (Osijek i Đakovo). Evo rezultata mog istraživanja:

Polaznici 1860.-1885.			Polaznici 1885.-1910.		
MJESTO	BROJ	POSTOTAK	MJESTO	BROJ	POSTOTAK
Zagreb	30	9,40%	Zagreb	23	6,65%
Osijek	25	7,84%	Križevci	12	3,47%
Križevci	12	3,76%	Osijek	10	2,89%
Varaždin	11	3,45%	Varaždin	4	1,16%
Đakovo	9	2,82%	Đakovo	1	0,29%
Ukupno u Hrvatskoj i Slavoniji	319	100,00%	Ukupno u Hrvatskoj i Slavoniji	346	100,00%

Za isto razdoblje, analiza polaznika Ratarnice izgleda bitno drugačije. Vrlo je malen broj polaznika iz ovih gradova, pa možemo zaključiti da je općenito Ratarnicu polazilo većinom seosko stanovništvo. Evo i tih rezultata:

⁴⁰ Gospodarske vesti iz Križevaca, Gospodarski list, br. 51, 19.12.1861.

⁴¹ Vidi tablicu br.2.

⁴² Vidi tablicu br.1.

⁴³ R. HUSINEC, P. DELIĆ, Gospodarsko i šumarsko učilište ..., 23.

⁴⁴ Jedino je Ugarska u razdoblju 1797.-1848. g. imala Višu poljoprivrednu školu koja je kroz 50 godina svog postojanja služila kao uzor ostaloj Europi. (R. HUSINEC, P. DELIĆ, Gospodarsko i šumarsko učilište ..., 23.)

RATARNICA 1860.-1885.		
MJESTO	BROJ	POSTOTAK
Križevci	0	0,00%
Zagreb	2	0,46%
Varaždin	1	0,23%
Osijek	1	0,23%
Đakovo	0	0,00%
Ukupno u Hrvatskoj i Slavoniji	436	100,00%

RATARNICA 1885.-1910.		
MJESTO	BROJ	POSTOTAK
Križevci	1	0,32%
Zagreb	0	0,00%
Varaždin	0	0,00%
Osijek	0	0,00%
Đakovo	0	0,00%
Ukupno u Hrvatskoj i Slavoniji	308	100,00%

Također je vidljivo smanjenje stranih polaznika u kasnijim razdobljima, što je lako objasniti napretkom gospodarstva u ostalim zemljama. Najnovije razdoblje od 1990.-2000. g. zanimljivo je zbog podrijetla stranih studenata. Tako ćemo pronaći studente čak iz Južne Amerike (Čile, Peru).⁴⁵

Što se tiče žena na ovom učilištu, prve su Marija Hlebec i Maca Kučenjak u školskoj godini 1918./1919. g. i to na višem odjelu.⁴⁶ Zatim u razdoblju 1923.-1935. g. nisu prisutne, a znatniji pomak vidljiv je krajem 40-tih godina. Ukupno u razdoblju od 1930.-1950. g. Učilište je pohađalo 28 studentica sto iznosi o. 4,5% ukupnih polaznika. Od njih je samo jedna studentica bila stranog porijekla (iz Mađarske). Od druge polovine 20.stoljeća broj žena na križevačkom učilištu sve je više rastao, te studentice danas čine o. 40% polaznika.

SPOLNA STRUKTURA 1935.-1950.		
Muškarci	588	95,45%
Žene	28	4,55%
Ukupno	616	100,00%

SPOLNA STRUKTURA 1975.-1990.		
Muškarci	863	70,33%
Žene	364	29,67%
Ukupno	1227	100,00%

SPOLNA STRUKTURA 1990.-2000.		
Muškarci	443	59,54%
Žene	301	40,46%
Ukupno	744	100,00%

6. ZAKLJUČAK

Gospodarska situacija u Banskoj Hrvatskoj polovinom 19. stoljeća prilično je loša. To se posebno očituje u poljoprivredi, a izuzetak nije ni Podravina. Ukidanje kmetstva nije donjelo pravih promjena jer nije provedena agrarna reforma. Ipak, osnivanje gospodarskih udruga poput Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, pokazuje da postoji jasna svijest o potrebi poboljšanja u poljoprivredi, prije svega preko obrazovanja. U tom smjeru ide i križevačko učilište.

⁴⁵ Vidi tablicu br.6.

⁴⁶ R. HUSINEC, P. DELIĆ, Gospodarsko i šumarsko učilište ..., 132.

Osnutak križevačkog gospodarskog učilišta imao je važnu ulogu u poboljšanju poljoprivrednog razvoja Podravine, ali i šire. Kao što je ranije prikazano, Učilište su, posebno u početku, pohađali učenici iz različitih krajeva Monarhije, pa i izvan nje. To nije neobično, budući da je križevačko Učilište u vrijeme kada je nastalo, jedino takva ustanova u jugoistočnoj Europi, te jedina na kojoj su predavanja održavana na slavenskom jeziku. Kraljeva odredba o slanju krajiških dječaka na školovanje u Križevce, pokazuje težnju da se i taj dio Hrvatske obrazuje radi kvalitetnije obrade zemlje. Struktura polaznika pokazala je da uvelike prevladavaju seljačka djeca, a upravo je obrazovanje seljaka primarni cilj Učilišta. Zanimljiv je i podatak da su Učilište pohađale i žene, premda tek od prve polovine 20. stoljeća.

UKUPAN BROJ POLAZNIKA 1860.-1910.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	419	48,00%
Slavonija	246	28,18%
Dalmacija	78	8,93%
Bugarska	38	4,35%
Slovenija	15	1,72%
Ugarska	15	1,72%
Češka	12	1,37%
Bosna	11	1,26%
Srbija	10	1,15%
Makedonija	4	0,46%
Istra	3	0,34%
Međimurje	3	0,34%
Galicija	3	0,34%
Moravska	3	0,34%
Banat	2	0,23%
Rumelija	2	0,23%
Bukovina	2	0,23%
Austrija	2	0,23%
Turska	2	0,23%
Italija	1	0,11%
Njemačka	1	0,11%
Rusija	1	0,11%
Ukupno	873	100,00%

UKUPAN BROJ RATARA 1860.-1910.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	686	89,32%
Slavonija	58	7,55%
Dalmacija	8	1,04%
Banat	8	1,04%
Srbija	2	0,26%
Slovenija	1	0,13%
Bosna	1	0,13%
Moravska	1	0,13%
Češka	1	0,13%
Ugarska	1	0,13%
Italija	1	0,13%
Istra	0	0,00%
Međimurje	0	0,00%
Ukupno	768	100,00%

RATARNICA 1910.-1919.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	74	97,37%
Ugarska	1	1,32%
Srbija	1	1,32%
Ukupno	76	100,00%

RAZDOBLJE 1910.-1919.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	104	86,67%
Bosna	6	5,00%
Bugarska	5	4,17%
Slovenija	3	2,50%
Ugarska	1	0,83%
Rusija	1	0,83%
Ukupno	120	100,00%

POLAZNICI 1975.-1990.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	1109	90,38%
Bosna	113	9,21%
Čile	2	0,16%
Francuska	1	0,08%
Peru	1	0,08%
Njemačka	1	0,08%
Ukupno	1227	100,00%

POLAZNICI 1930.-1950.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	517	83,93%
Slovenija	32	5,19%
Bosna	15	2,44%
Srbija	13	2,11%
Vojvodina	12	1,95%
Albanija	9	1,46%
Crna Gora	7	1,14%
Mađarska	6	0,97%
Austrija	3	0,49%
Njemačka	1	0,16%
Italija	1	0,16%
Ukupno	616	100,00%

POLAZNICI 1990.-2000.		
PROSTOR	BROJ POLAZNIKA	POSTOTAK
Hrvatska	689	92,61%
Bosna	29	3,90%
Njemačka	9	1,21%
Slovenija	4	0,54%
Austrija	3	0,40%
Francuska	3	0,40%
Makedonija	3	0,40%
SRJ	3	0,40%
Švicarska	1	0,13%
Ukupno	744	100,00%

IZVORI

1. Gospodarski list, 1860, 1861.
2. Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje, Zagreb 1914.

LITERATURA

1. 120. obljetnica poljoprivrednog školstva i znanstvenog rada u Križevcima 1860.-1980. Križevci, 1980.
2. 140. obljetnica poljoprivrednoga školstva, znanstveno-istraživačkoga i stručnoga rada u Križevcima 1860.-2000. Križevci, 2000.
3. Feletar, Dragutin. Podravina : općine Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti. Koprivnica : Centar za kulturu, 1988.
4. Gross, Mirjana : Szabo, Agneza. Prema hrvatskom građanskom društvu. Zagreb : Globus, 1992.
5. Hrvatski školski muzej 1901–2001. [Katalog stalnog postava] Zagreb : Hrvatski školski muzej, 2001.
6. Husinec, Renata : Delić, Petar. Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima. Križevci, 1995.
7. Karaman, Igor. Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb : Školska knjiga, 1972.
8. Poljoprivredna škola u Križevcima, prigodom 90-godišnjice rada 1860.-1950. Križevci, 1950.
9. Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu 1860.-1910. Križevci, 1910.
10. Szabo, Agneza. O sudjelovanju žena u Hrvatskom narodnom preporodu (1835.-1848.) // Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu, 28 (1995.), 4/5
11. Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925–1925. Zagreb, 1925.

SUMMARY

In this paper the author has analyzed significance of College of Agriculture at Križevci in Croatian economy, especially in second half 19 century. College of Agriculture at Križevci was founded 1860. and was the only economic school on croatian language in Austro-ungarn Monarchy. Author has, also, in this paper analyzed national, social and gender structure of students in Economic school Križevci and used newspapers, yearbooks and other relevante literature.